

acc. nr. 71

Sockennamnen *Hedheskirkia* 'Heda' och *Røskirkia* 'Rök'¹

AV THORSTEN ANDERSSON.

Två sockennamn i Lysings härad i Östergötland, *Heda* och *Rök*, är älst kombinerade med *-kirkia*. Dessa namn, särskilt det förre, kan tjäna till att belysa en hittills föga uppmärksammas grupp av sockennamn, nämligen sådana som är sammansatta med *-kyrka*. En schematisk översikt av de olika typerna inom denna oenhetliga grupp ger J. Sahlgren i uppsatsen Sankt Karlung.² I nära anslutning till hans framställning kan vi särskilt följande typer, alltefter det element som *-kyrka* är förenat med (jag väljer med tanke på det följande så långt det går exemplen från Östergötland):

1) Helgonnamn el.d.: *Allhelgona* vid Skänninge i Göstrings hd (j helghenæ soken j skæninge 1374 16/8 u.o. UUBp or., jn *parrochia ecclesie omnium sanctorum* Skæningie 1387 2/2 u.o. RAp ex. 2 or., SRP 2292, innan helghona kyrchie sokn 1398 29/9 u.o. RAp or., SRP 2943),³ *Drothem* vid Söderköping i Hammarkinds hd (j Sanctæ Drotins sokn 1362 SD 8 s. 185 avskr., i Drottens kyrkyo sokn 1411 SDns 2 s. 401 or.), benämnd efter 'Herrens, Guds kyrka',⁴ *Kung Karl* (*Karlskyrka*), Åkerbo hd, Västm. l., efter Karl XI.⁵

¹ Föreliggande uppsats är en utvidgning av en exkurs till en licentiatavhandling om östgötska häradsnamn, framlagd vid Uppsala universitet vt. 1962.

² I Upsala Nya Tidnings julnr 1937, omtr. i OUÅ 1941 s. 16 ff. (citeras här efter OUÅ).

³ Se om denna församling A. Schück i Skänninge stads historia (1929) s. 67 ff.

⁴ G. Franzén i S:t Ragnhilds gilles årsbok 1934 s. 27 f.

⁵ H. Hofberg i Västmanlands fornminnesförenings årsskrift 7, 1912, s. 46.

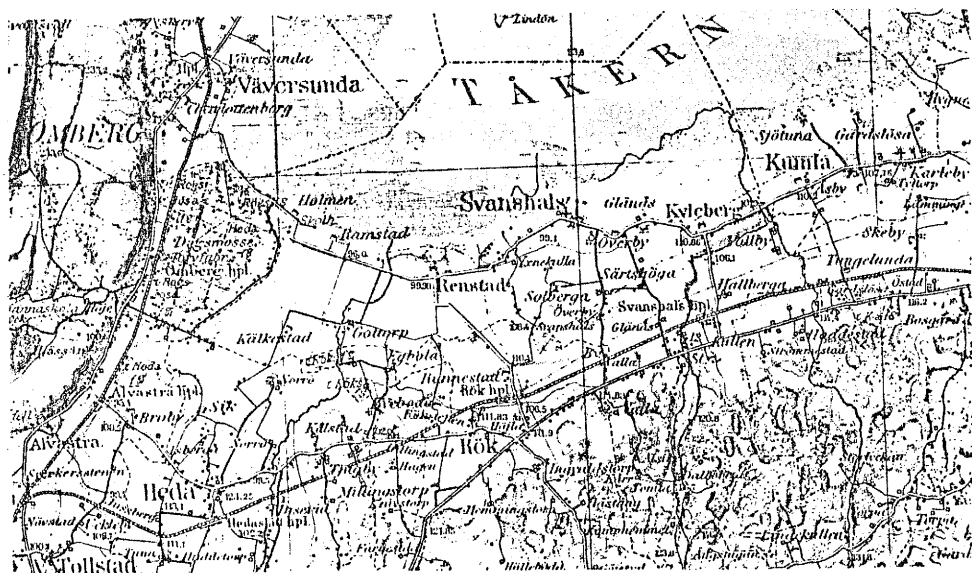

Bild 1. Ur generalstabskartan blad 44, reproducerad med tillstånd av Rikets allmänna kartverk.

Kartan visar norra delen av Lysings härad i Östergötland med centrala delar av de två i uppsatsen behandlade socknarna Heda och Rök samt den omnämnda Kumla socken. Alla tre socknarnas kyrkor ligger vid den gamla huvudvägen tvärs genom södra Tåkernbygden, eriksgatans sannolika sträckning (B. Cnattingius i Rig 1929 s. 138 f., i Fornv. 1930 s. 117 f.). Vägen, som endast delvis har sin motsvarighet i nutida vägar, hade enligt Cnattingius följande sträckning: Hov (nordost om Tåkern)—Kumla kyrka—Kyleberg—Svanshals—Yxnekulla—Runnestad—Rök—Heda—Alvastra.

2) En viss egenskap hos kyrkobyggnaden, storlek, byggnads-material el.d.: *Lillkyrka*, Åkerbo hd, *Västra Ny*, Aska hd (j nykyrkio sokn 1383 3/3 Arboga LSBp or., DNorc s. 61), *Östra Ny*, Björkekinds hd (parochie Nyakyrkio 1352 SD 6 s. 379 or., j nykyrkio sokn 1381 22/6 »hæstholma prope arosiam» i vid. 1414 12/3 u.o. DaRAp, Rääf Ydre hd 1 s. 186), *Brännkyrka*, nu förs. i Sthms stad, »den brända (el. brandskadade) kyrkan»,⁶ *Stenkyrka* i Goll. n. hd och Tjörns hd, Göteb. l.

3) »Ägare», församlingsmedlemmar: *Bondkyrko* »böndernas kyrka (i motsats till stadsbornas)», nu förs. i Uppsala stad. Ett i visst avseende jämförbart namn, en ägarebeteckning, vill Sahl-

⁶ Sahlgren aa s. 19, H. Ståhl i Svensk uppslagsbok² 5 sp. 171.

gren (aa s. 20) helst se i *Karlskyrka* (Karlungskirkio [dat.] 1287 SD 2 s. 36 or.), nu sammanslaget med Söderby till Söderby-Karl, Lyhundra hd, Sthms l.: »Det sannolikaste är väl att Karlungskirkia är den kyrkan som byggts och ägts av Karlung», avseende en person från Karlösa.

4) Förvaltningsenhet: *Tolfta*, Örbyhus hd, Upps. l. (De Tolptakirkio [1315—19] SDA 1:1 s. 158 reg. eccl. Ups.), »tolftkyrkan»,⁷ *Herredskirke* på Lolland.⁸

5) »Den ort, där kyrkan byggts, synes åsyftas i *Aakirkie* och *Röskirke* på Bornholm» (Sahlgren aa s. 19). Dessa båda bornholmska sockennamn, *Aaker* och *Rutsker*, har senare kortfattat behandlats i DS 10 och av J. Ericson i uppsatsen De bornholmska sockennamnen.⁹ Senare leden, -*kirke*, har de gemensam med nästan samtliga sockennamn på ön. I motsats till det vanliga förhållandet där har de inte bevarat namnen på de helgon, S:t Johannes resp. S:t Mikael, som kyrkorna helgats åt. *Aaker* har enligt DS 10 (s. 482) sitt namn efter ett (nu till större delen försvunnet) vattendrag som kyrkan ligger vid. *Rutsker* antas av DS 10 (s. 231) och Ericson (s. 24) snarast innehålla en lokalitetsbeteckning, fda. *ruth* 'röjning' eller fda. *rös 'rös, röse'. De båda kyrkorna och därmed socknarna antas sålunda ha namn efter andra lokaliteter än bebyggelser. Någon närmare undersökning av *Aaker* och *Rutsker* från denna synpunkt har inte varit möjlig inom ramen för Danmarks Stednavne. Ericson (s. 24) anser, att namnen är ursprungliga och att de båda socknarnas till helgonnamn bildade namn, som alternativt brukas under medeltiden, är de ursprungliga. Orsakerna till de för Bornholm karakteristiska helgon-sockennamnen är det egentliga temat för Ericsons uppsats.

Ett typexempel på den efter ovanstående indelning femte gruppen av sockennamn finner jag i det inledningsvis nämnda östgötska namnet *Heda*. Detta skiljer sig från den vanligaste typen av sockennamn i denna del av landskapet,¹⁰ därigenom att sock-

⁷ E. Hjärne i NoB 1947 s. 5, G. Hafström, Ledung och marklandsindelning (1949) s. 128 ff., dens. i Historiska studier tillägnade Nils Ahnlund (1949) s. 62.

⁸ DS 11 s. 71 f.

⁹ I SOÅ 1961—1962 s. 22 ff.

¹⁰ Jfr E. Wessén i Linköpings stift i ord och bild (1949) s. 591 ff.

nen inte har namn efter den by där kyrkan anlagts. Heda socken överensstämmer häri med ytterligare två närbelägna socknar i norra delen av Lysings hd, den redan nämnda grannsocknen *Rök* samt *Kumla*; de tre socknarnas kyrkor är alla belägna vid en gammal huvudväg, eriksgatans sannolika sträckning (se bild 1).

Avvikelsen från sockennamnstypen med identitet mellan bebyggelse- och sockennamn får vad beträffar *Heda* och *Rök* språkligt uttryck genom kombinationen med *-kirkia*.¹¹ Det äldsta säkra belägget på *Heda* är från 1294. Vid en jorddelning mellan Dan Johansson i Svälinge, Herrestads sn, Dals hd, och Alvastra kloster uppträder som vittnen bl.a. prästerna i Rogslösa sn, Dals hd, och Heda sn: Domino fulwido sacerdote de Rølose[1]. & Domino Jngone sacerdote de Hedeskyrke¹² (SD 2 s. 166 or.). Det med *-kirkia* sammansatta namnet har alltså samma funktion som det till ett bebyggelsenamn bildade sockennamnet *Rogslösa*. Från och med nästa belägg uppträder sockennamnet utan tillfogat *-kirkia*. Då även den fortsatta formutvecklingen här är av intresse, meddelas en ganska fyllig samling fsv. belägg: in Hedhe 1327 SD 4 s. 5 or., in parochia hedhe 1333 SD 4 s. 335 avskr., Datum apud ecclesiam hethhe 1337 SD 4 s. 543 or., parrochia hedhe 1358 11/11 u.o. RAp or. (SRP 392), ecclesie hedhe 1363 24/2 u.o. RAp or. (SRP 573), ii hedhessokn 1384 2/2 u.o. RAp or. (SRP 1996), ij hedhes sokn 1386 3/8 u.o. RAp or. (SRP 2253), ij hædhis sokn 1391 29/7 u.o. RAp or. (SRP 2568), ij hedhe sokn 1399 25/8 Vadstena RAp or. (SRP 3008), ij hedhe sokn 1399 25/8 Vadstena RAp or. (SRP 3009), i Hedhe sokn 1409 SDns 2 s. 198 or., parochiarum hedha . . . [1441?] RA A 21 (fragment av en Vadstena klostrets kopiebok) f. 80 v. (SMR 1505), Parochia hedhe 1447 RA D 11 (Vadstena klostrets jb) f. 24 v., j hedha sokn 1458 2/6 Stockholm i vid. u.å. [1469—?1471]¹³ 24/4 u.o. [Vadstena?] RAp, i hedhe soken 1462 11/1 Sväm RAp or., in parrochia Heda (2 ggr) 1477 Processus Katerine (utg. av I. Collijn, 1942—46) s. 88, 89, J hedha sokn 1480 14/10 Lysings och Dals häradsting

¹¹ Angående *Kumla* se min uppsats om detta namn i OUÅ 1962.

¹² Om den sekundära genitivformen se strax nedan.

¹³ Brevet innehåller vidimation även av 1468 21/6 Göstrings häradsting; vid. beseglas av Niels Pædhersson, häradshövding i Göstrings hd, belagd som sådan 1449—71 (J. E. Almquist, Lagsagor och domsagor 1, 1954, s. 283).

RAp or., Parochia hedhe 1502 RA D 12 (Vadstena klostrets jb) f. 18 r.¹⁴

Någon by med namnet Heda existerar inte; namnet bärs förutom av socknen bara av prästgården (se ek Ög. 1. 8 E 2 h),¹⁵ som dock enligt normalt bruk vanligen endast kallas *Prästegården* (SOA, G. Franzén 1935).¹⁶

Prästgården i Heda låg långt fram i tiden i byamål med Jussberg. I den äldsta lantmäterihandlingen, geometriska jordeboken 1639—41¹⁷ (se bild 2), ingår Heda som en gård i Jussbergs by. Denna består av tre kronohemman Jussberg, en kronoutjord (till Tuna) samt »Heeda Cronhemman», vilket »Hafuer i byemåll

¹⁴ Det är ovisst vad som avses med belägget *ecclesie de hethum* 1268 SD 1 s. 445 or. Brevet är ett testamente av Johannes Eriksson, skrivet i *Hæslby*, varmed snarast avses ett Hässleby i Småland eller på Öland (i Hässleby sn, S. Vedbo hd, Algutsrums sn och hd, eller Köpings sn, Slättbo hd). En gård skänks till Nydala kloster, vidare ihågkoms präster och kyrkor i Västbo hd, Jönk. l., sjukhusen i Skänninge och på Öland samt *ecclesie de hethum*. I det dåtida Sverige är förutom Heda i Östergötland endast känd en socken, vars namn är bildat av appellativet *hed*: *Hejde* på Gotland. (Någon socken »Hede» i Mo hd, Jönk. l., som C. G. Styffe, Skandinavien under unionstiden³, 1911, s. 135 nämner, har inte existerat. Se I. Lundahl, Det medeltida Västergötland, 1961, s. 166. Styffes källa är det i ovanstående beläggsamling citerade brevet 1363.) — Såsom J. Sahlgren i Sveriges bebyggelse, Landsb., Ög. 1, 5 (1948) s. 81 påpekar, är det inte sannolikt, att *de hethum* syftar på Heda sn i Östergötland. Formella skäl talar starkt däremot. Beläggen på detta sockennamn visar länge singular form; formen *Hedha* (*sokn*) uppträder först sent. *Hejde* på Gotland skrivs däremot i det (enligt excerpter i SOA) äldsta belägget *Heithum* ?1300-t. visitationstaxa för biskopen i Linköping, i avskr. från 1585 (Gotländskt arkiv 5, 1933, s. 56; angående or:s datering se E. Lundmark i Fornv. 1925 s. 163). Visserligen har de få medeltida beläggen av detta namn (i SOA) genomgående diftong utom ett av Styffe s. 432 anfört *Heda*. Angående belägget 1268 se även V. Ekenvall, De svenska ortnamnen på hester (1942) s. 180 n. 10. — Skulle belägget 1268 verkligen syfta på Heda sn i Östergötland, utgör det enligt ovan formellt sett ett undantag. Att sockennamnets gamla form innehåller *-kirkia*, visar belägget 1294 i ett brev härrörande från trakten.

¹⁵ Bek 1878—79 upptar 1 Heda, komministerboställe, 3 D:o, en utjord, kallad Häradsvallen, 2 D:o, 4 åkrar.

¹⁶ E. Engnér har 1929 upptecknat 1—3 *Heda*, by. Heda by avser här antingen jordeboksnumren 1—3 eller prästgården och kyrkan med där omkring grupperad bebyggelse (litr, skola, affär), se ek Ög. 1. 8 E 2 h.

¹⁷ LSA D 10: 71—72.

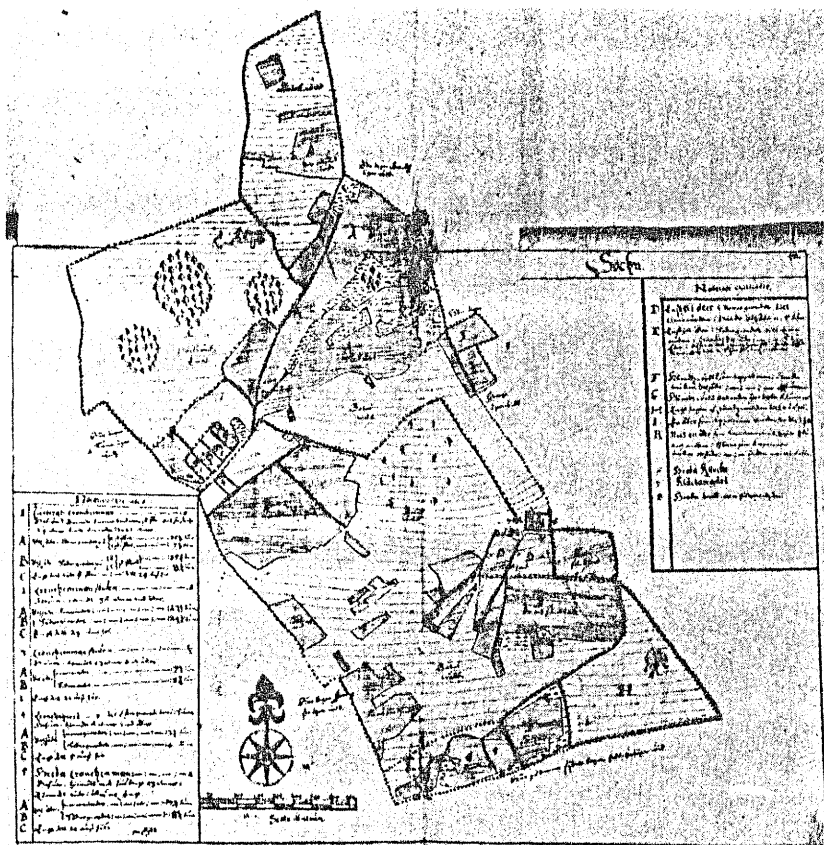

Bild 2. Jussbergs by med Heda kyrka enligt geometriska jordeboken 1639—41 (LSA D 10: 71—72).

Teckenförklaring: 1 »Jusbergh Cronhemman», 2 »Cronhemman jbidem», 3 »Cronhemman jbidem», 4 »CroneVthiord . . . til Öster Cronegården i Tuna», 5 »Heeda Cronhemman», 6 »Heeda Kyrcka», 7 »Kläckaregård», D »Enskylt åker i Norregierdet, till Cronegården i Heeda», E »Enskylt åker i Sodregierdet [!] till Crone gården i Heeda», F »Häradzwald, som kappellanen i Heeda brukar», G »Häradzwald det andra åhrs Vthsäde . . .», H »Engh tagen af häradzwalden», I »En åker som kappellanen brukar», K (legendens K motsvaras tydligen av ett andra I på kartan) »Noch en åker som kapellanen brukar».

med Jusbergh 13 alnar i Byemåll, både i åker och Engh». Heda markeras vid bygatan med en obebyggd tomt. Gårdsbyggnaderna ligger liksom nu vid kyrkan, där också en »Kläckaregård» mar-

keras. Två åkrar vid prästgården betecknas som enskilda åkrar till Heda kronohemman. Från byns skifte undantas också »Häradzwald, som kappellanen i Heeda brukar».

Prästgården Heda och HäradsvalLEN upptas redan i de äldsta kamerala handlingarna från Gustav Vasas tid.¹⁸ I konungsfodringen av Hovs län 1539¹⁹ uppförs *finuidh j hede* som landbo, i biskopsfodringen av Östergötland 1540²⁰ och i jordeböcker från de följande åren²¹ som präst(gårds)landbo.²² Prästen har tydligen arrenderat ut bostället.²³ Gården Heda och de andra gårdarna i Jussbergs by upptas var för sig i dessa handlingar. All på detta sätt en gård inom en by upptas under eget namn, är inte ovanligt. Så nämns exv. i fodringen 1539 sida vid sida kyrkbyn Ödeshög i samma härad och gårdar inom byn, Norrgården (=5 Ödeshög, Prästgården), Brännegården och Gatugården (vil-

¹⁸ I ett dombrev från lagmansting i Linköping 1474 (oviss dag, RA Bergshammarsaml. or.) omtalas en nämndeman *ben dt i hede*. Detta belägg bör syfta antingen på prästgården Heda eller också på byn Heda i Vreta klosterns sn, Gullbergs hd (*paa Hede* KA Ög. 1540: 4, *y Hedhe* KA Ög. 1543: 12, årl.r.; *i hede* o.d. ~ *i heda* o.d. i de följande landskapshandlingarna).

¹⁹ KA Ög. 1539: 1.

²⁰ KA Ög. 1540: 1.

²¹ KA Ög. 1545: 6 A, 1546: 2, 1547: 7 A, 1549: 10, 1550: 15, 1551: 19, 1552: 2, 1554: 16, 1555: 8 osv.

²² I ett brev 1557 från Gustav Vasa förlänas fogden Erik Jönsson »en vår gårdh frij för alle uthlagor och uthskylder, som thär åhrligen afgå plägar, och tillförende till Alfvastre closter lytt hafver, benämpt Hädda i Hede sochn udi Lysingz häredh» (GVR 27 s. 161 avskr.). Detta »Hädda» kan inte avse Heda utan måste vara en förvanskning för Haddetorp. I årliga räntan 1555 (KA Ög. 1555: 8 f. 26 v.) upptas *Suenn i hadestorp* under Alvastra landbor; Heda upptas däremot som nämnts under prästlandbor. I samma akt finns inuti bandet ett parti, som enligt anteckning på insidan av främre pärmen torde vara 1560 års årliga ränta. Här uppförs (f. 28 r.) under Alvastra landbor *Erich iönson i Haddetorp*, men med tillägget att gården är fri från pålagor enligt Kungl. Maj:ts brev. Samma upplysning upprepas f. 68 r. I ett brev 1593 29/6 (RA, Hertig Karls registratur 1593: 2 f. 143 v.) konfirmeras fogden i besittningen av gården (se J. A. Almquist, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630, 4, 1922—23, s. 47); gårdens namn anges dock inte i registraturet. — Haddetorp gränsar till HäradsvalLEN.

²³ Se härtill E. Schalling, Den kyrkliga jordens rättsliga ställning i Sverige (1920) s. 63 f., 113.

ken tydligen avses med »vidh gattena»). — Hjäradsvallen, upplagen som kronoutjord i årliga räntan 1543,²⁴ brukas redan då av klockaren: »Klokkaren y hede aff en vtjord som er en heredz vall».

Först i samband med storskiftet i Jussberg (1803—06)²⁵ utbryts Heda definitivt ur Jussbergs by. Därvid byter bylaget till sig »den förr Heda Prastegård [1] tillhöriga Hustomt, men sedan till Lin eller Hampeland förvandlade Åcker» (beskr. s. 12) mot jord invid Hedas mark vid kyrkan. Till grund för beräkningen vid avskiljandet av Heda från Jussberg ligger, att »Comministri Boställets alla ägor, i fordna tider alltid legat i Jussbergs Byamål och för $\frac{3}{8}$ delns hemman blifvit beräknadt» (beskr. s. 18). Vid enskifte i Jussberg 1822²⁶ sker ägobyte med Heda. I stället för ägor inom Jussbergs by får Heda mark intill de egna ägorerna. För nuvarande ägoförhållanden se ek Ög. I. 8 E 2 h.

Det är tydligt, att kyrkan en gång lagts på Jussbergs mark men att socknen ej övertagit bynamnet utan fått annat namn. För det närmare förhållandet mellan Jussbergs by och prästgården kan nu hänvisas till S. Helmfrids undersökning om det äldre agrarlandskapet i västra delen av Östergötland.²⁷ Prästgården Heda förklaras höra till den grupp prästgårdar, som består av medeltida avgärdatorp, närmare bestämt till den typ, som har »einen Teil in separaten Stücken und einen Teil nach Dorfmass im Mutterdorf» (s. 108; om avgärdatorp se s. 93 ff.). Markeringen av Hedas tomt i Jussbergs by härrör uppenbarligen från det medeltida solskiftet (se härtill Helmfrid s. 99, 101, 107 f., 168 ff.).

Sockennamnets äldsta form, *Hedheskirkia*, tillsammans med de bebyggelsegenetiska förhållandena kastar ljus över (kyrk)sockenbildningen i Heda.²⁸ Mark till kyrkan har anslagits i Jussbergs by. Kyrkan lades i utkanten av byns mark, omkring en km från själva byn. Detta randläge inom en bys mark har Helmfrid funnit utmärkande för ett flertal socknar i västra Östergötland (s. 103,

²⁴ KA Ög. 1543:6 (litt. C).

²⁵ Östergötlands läns lantmäterikontor, Linköping, (ÖLK) Heda 33.

²⁶ ÖLK Heda 47.

²⁷ S. Helmfrid, Östergötland »Västanstång». Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese (1962).

²⁸ Heda kyrka anses ha byggts vid 1100-talets mitt eller tidigare (B. Cnattingius & E. Lundberg, Östgötska landskyrkor 1, 1930, s. 23, B. Cnattingius i Sveriges bebyggelse, Landsb., Ög. I., 5 s. 210).

bl.a. nämns »Heda am Rande von Jussberg»). Orsaken är utan tvivel, såsom Helmfrid (s. 105) framhåller, dåtida vägförhållanden och eftersträvat centralt läge. Heda kyrka anlades vid den gamla huvudvägen söder om Tåkern. Till grund för sockennamnet ligger uppenbarligen ett naturnamn (jfr Helmfrid s. 103, 105). Eftersom kyrkan inte lades i själva byn, föll det sig naturligt, att socknen inte fick namn efter denna.²⁹ I stället fick kyrkan namn efter sitt läge på »heden», snarast kanske fattat som egennamn, *a *Hepe*: *Hedheskirkia* 'kyrkan på »Heden»'. Efter kyrkan har socknen benämnts. Heda prästgård har uppenbarligen anlagts före solskiftets genomförande; den torde ha anlagts direkt som prästgård (jfr Helmfrid s. 107 f.). Även den fick namn efter »Heden» (och kyrkan).

Den sekundära genitivformen i *Hedeskyrke* (1294) liksom i *Hedhesokn*, *Hedhes sokn* (älst 1384) utgår från dativ- och akkusativformen.³⁰ En tidig parallell till denna böjning erbjuder no. *til Sunnmóris* från 1200-talets mitt (se Moberg aa s. 119, 121 m. hänv.).

Tillägget *-kirkia* i *Hedheskirkia* är motiverat av att sockennamnet inte utgår från den bys namn, där kyrkan lades. I de fall, då vederbörande by- eller gårdnamn ligger till grund för ett sockennamn, föreligger inget behov att extra framhäva kyrkan som församlingens medelpunkt. Så sökte församlingsborna i Hedas grannsocknar Svanshals och Ödeshög till (kyrkorna i) byarna med samma namn. Samlingsplatsen för Hedaborna var däremot just kyrkan på »Heden». Det ligger i ett sådant fall nära till hands att betona kyrkans centrala roll genom att till naturnamnet foga ett *-kirkia*. I förhållande till respektive sockennamn kan kyrknamnet *Hedheskirkia* sägas vara jämställt med bynamnen *Svanshals* och *Ödeshög*.

Den »hed», som sockennamnet syftar på, kan inte vara något annat än ett mindre område med morängrus och sand, som just vid kyrkan och prästgården samt ett stycke väster därom (utefter

²⁹ Någon allmän regel är det dock här inte fråga om. I Lex. Hedas grannsocken (Stora) Åby ligger kyrkan omkring $\frac{1}{2}$ km från den gamla byn med samma namn vid Åbyån (LSA D 10: 164—65). Onomatologiska frågor av denna art är hittills endast föga undersökta.

³⁰ Se J. Sahlgren i Sveriges bebyggelse, Landsb., Ög. I., 5 (1948) s. 81, L. Moberg, Till namnet Møre's morfologi (i NoB 1950) s. 121.

landsvägen västerut ungefär till vägen ner till Jussberg, se bild 1) avbryter slättens moränlera (glk Aa 130, bglk Aa 130 s. 29). Moränbildningen framträder »genom storartade former skarpt inom landskapet», den »bildar en större, bred höjd i ost—västlig riktning» (bglk ast.). Detta område avtecknar sig numera (liksom på ek 1881) mot den omgivande slättens åkermark genom att till större delen vara ouppodlat (se ek Ög. I. 8 E 2 g, 8 E 2 h). Den del av »heden», som inte upptas av lägenhetsbebyggelse, brukas nu huvudsakligen som betesmark.³¹ Ett karakteristiskt drag är här enbuskvegetation; inom det aktuella området ligger *Enebetet* (SOA, G. Franzén 1935). I övrigt finns här mindre både löv- och barrskogsbestånd. På Jussbergs mark invid gränsen till prästgården är ett gammalt grustag (»S» på ek Ög. I. 8 E 2 h, ungefär vid slutslängen av a i Heda på G 44, se bild 1).

Sahlgren (sist ast.) tolkar *hed* i Heda i enlighet med den av B. Hesselman³² för uppsvenska ortnamn påvisade betydelsen »skog på grusig eller sandig mark». B. Ejder³³ nämner detta som en möjlighet i andra hand; han menar, att *hed* här brukas »sannol. i bet. slätt». Det är samma tolkning, som I. Lundahl³⁴ räknar med för västgötska *hed*-namn; dessa synes »från början åsyfta öppna (skoglösa), ofruktbara marker med sandig jordmån». ³⁵ Problemet om den närmare innebörden av *hed* i det aktuella namnet skall inte diskuteras här. En undersökning därom finge tas upp med utgångspunkt från omfattande appellativ- och ortnamnsmaterial.

Lyckliga omständigheter har möjliggjort detta försök att belysa sockenbildningen i Heda: gynnsamt utgångsläge för att fastställa förhållandet mellan prästgården och byn, där kyrkan anlades; belägg som visar, att sockennamnet varit sammansatt med *-kirkia*; det rent etymologiskt sett genomskinliga namnet. Jag hoppas få tillfälle att utifrån den synpunkt som här anlagts granska den lilla grupp av övriga svenska sockennamn på *-kirkia*,

³¹ Det äldre agrarlandskapet visar principiellt en annan fördelning av uppodlad och icke uppodlad mark (för västra Östergötland se Helmfriid aa s. 18 ff.).

³² Från Marathon till Långheden (1935) s. 127 ff.

³³ I Svensk uppslagsbok² 12 sp. 1273.

³⁴ SOÅ 1: 1 s. 49.

³⁵ Jfr Hesselman aa s. 131.

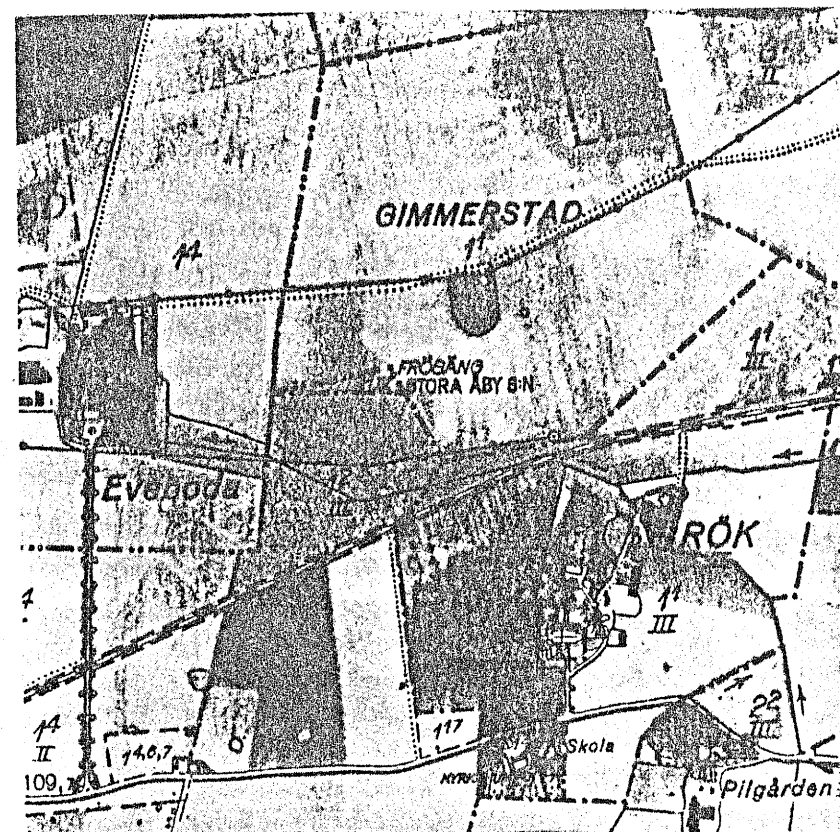

Bild 3. Detalj av ek Ög. I. 8 E 2 h, reproducerad med tillstånd av Rikets allmänna kartverk.

Kartan visar Röks kyrka och prästgård med närmaste omgivning. Den gamla huvudvägen förbi Rök kom från Runnestad (i övre högra hörnet), passerade bäcken nordnordost om kyrkan och fortsatte väster om denna (se B. Cnattingius i Fornv. 1930 s. 118). Bebyggelsen i det nu obebyggda Gimmerstad låg enligt ek 1881 på det ouppodlade området i mitten av ägofiguren.

som inte klart hänför sig till typgrupperna 1—4 ovan. Här skall endast prövas, om förhållandena i Heda kan bidra till att kasta ljus över grannsocknen Röks namn.

Beläggen på sockennamnet *Rök* visar en utveckling analog med *Heda*-beläggen. I det äldsta belägget, 1282, omtalas prästen i Röks sn som *Sacerdoti de ros-kjre, Dominus iohannes de ros-*

kjrc (SD 1 s. 617 or.).³⁶ Formerna med *-kirkia* är i detta fall talrikare än ifråga om *Heda* och håller sig något längre fram i tiden: *dominus dauid curatus in røskyrkyu*, *domini dauid in røskyrkyu* 1313 26/4 Millingstorp RAp or.,³⁷ in røyrskyrky[o]³⁸ 1330 SD 4 s. 163 or., parochie røskirkio 1345 SD 5 s. 501 reg. eccl. Linc. Härefter saknas det tillfogade appellativet: *ecclesie Rook* 1369 2/10 u.o. RAp or., ij røkssokn 1387 16/8 u.o. RAp or. (SRP 2338), j røok 1441 4/11 Haraker RAp or. (SMR 1497).

Liksom namnet *Heda* tillkommer *Rök* förutom socknen endast prästgården (se ek Ög. I. 8 E 2 h, bild 3), *Prästa-*, *Prästegården* (SOA, E. Engnér 1929, G. Franzén 1935, båda under uppslagsformen *Kyrkoherdebostället*).

Försöken att tolka sockennamnet *Rök*, *Røskirkia*, har skett efter två linjer, utgående från *Røs-* resp. *Røk-* som den ursprungligare formen.

Enligt J. Sahlgren³⁹ synes namnet »vara sammansatt av *røs* 'stenrös' och *kyrka*». Formen *Rök* antar han ha kanske uppkommit ur *Røskyrksocken* genom metates av *sk*. Enklare synes det vara att utgå från *Røk-*: *Røkskirkia. I ljudkombinationen *ksk* faller lätt första *k* till följd av uttalslättning i förbindelse med dissimilation.⁴⁰ Då trots den genomgående förledsformen utan *k* i de äldsta beläggen socknen dock fått namnet *Rök* (med *k*), förutsätter detta en kontinuerlig association med det till grund ligande namnet (ordet); detta bör ha fortlevat vid sidan av *Røskirkia*.

³⁶ Jfr S. Olsson Nordberg, Fornsvenskan i våra latinska originaldiplom 1 (1926) s. 96.

³⁷ I SD 3 har som nr 1921, s. 128, avtryckts Brocmans avskr.; denne har i båda ortnamnsbeläggen läst första *k* som *b*.

³⁸ SD supplerar: [a]. Sista bokstaven bör enligt närmast föregående och efterföljande belägg inte ha varit *a*. På det i högra kanten skadade pergamentet i RA syns ett fragment av den efter sista *y* följande bokstaven. Även detta fragment gör SD:s supplerings osannolik. Sista bokstaven förefaller ha varit *o* snarare än *u*.

³⁹ I Sveriges bebyggelse, Landsb., Ög. I., 5 s. 83.

⁴⁰ Exempel på övergång *ksk* > *sk* ger B. Hesselman, Huvudlinjer i nordisk språkhistoria (1948—53) s. 353. — Uttalslättningen i *Røskirkia* är ett vittnesbörd om att kombinationen med *-kirkia* är en gammal, fast förbindelse. Det är att märka, att ingen uttalslättning inträtt i benämningen på själva kyrkan, *vidh røke kirkio* 1397 24/3 Vadstena UUBp or.

I allmänhet har man vid tolkningsförsöken utgått från formen *Rök*. Th. Lindell⁴¹ föreslog tidigt gissningsvis att sätta namnet »i förbindelse med andra ord för dunst och dimma i bygden», varvid han tänkte på Tåkern och Omberg, som enligt vanlig mening innehåller ord för dimma (se t.ex. Hellquist EO). Vi behöver inte gå närmare in på detta förslag. Platsen vid Røsk kyrka är inte särskilt dimmig, medan däremot en sådan karakteristik passar utmärkt för Tåkern och Omberg. Lindell har också själv senare övergett sitt förslag. I En bok om Lysings härad (1952) s. 24 betecknar han härledningen av *Rök* som oviss, »möjligen av røs=stenrøs» (dvs. Sahlgrens förslag).

De som sysslat med namnet *Rök* har i allmänhet sökt anslutning till det ord *rök*, som numera är vanligt som benämning på olika uppsättningar av säd.⁴² Man har till att börja med tänkt på någon terrängformation, som kunde benämnas med *rök* 'stapel, trave, skyl' el.d. A. Nordén⁴³ tänkte sig tidigare, att »den urspr. på Hejla mark anlagda sockenkyrkans namn *Rök*» eventuellt kunde syfta på Häjla backe (som E4 går över, öster och norr om *la* i *Häjla* på G44, se bild 1) drygt en halv kilometer från kyrkan, dock utan att närmare precisera hur han tänker sig sammanhanget. I sakligt hänseende gör Nordén den invändningen, att Häjla backe »på intet sätt väcker föreställningen om något kägelaktigt». C. I. Ståhle⁴⁴ anknyter till Nordéns tolkning; han tillägger, att det »synes icke vara nödvändigt» att för terrängbetecknande *rök* endast räkna med betydelsen 'toppig kulle' (jfr nedan s. 116 och 117 f.). B. Ejder⁴⁵ räknar med en terrängbeteckning i betydelsen 'upphöjning' o.d. Även E. Wessén anser 1951,⁴⁶ att namnet *Rök* säkerligen är samma ord som här nämnda appellativ, men tillägger, att det är oklart vilken terrängbildning, som kan åsyftas. Någon förhöjning på den släta marken vid kyrkan finns inte, såsom Nordén (ast.) framhåller.

På senare tid har flera forskare kombinerat namnet *Rök* med

⁴¹ I Fastighetskalender för Östergötlands län 3 (1939) s. 103.

⁴² Om appellativet *rök* närmare nedan s. 115 f.

⁴³ I Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar 55, 1943, s. 212 n. 23.

⁴⁴ Studier över de svenska ortnamnen på -inge (1946) s. 464.

⁴⁵ I Svensk uppslagsbok² 24 sp. 1147.

⁴⁶ I Linköpings stifts matrikel 1951 s. 51.

den bekanta runstenen vid kyrkan. Den förste som mig veterligen framfört denna tanke är professor Valter Jansson vid nordiska seminariets vid Uppsala universitet av honom ledda exkursion till Rök 1954. I tryck har först Nordén hävdad, att Rök syftar på stenen, »rauken».⁴⁷ Till tolkningen av Rök=Rökstenen har Wessén anslutit sig.⁴⁸

Vid tolkningen av sockennamnet Rök har hittills inte tagits hänsyn till den påfallande kombinationen med -*kirkia*.⁴⁹ Det är tilltalande att söka förklara tillägget av -*kirkia* i namnen på de båda grannsocknarna Heda och Rök på analogt sätt. Det skulle då innebära, att sannolikt inte heller Rök betecknat någon bebyggelse före kristendomens införande. För den närmare grupperingen enligt de inledningsvis nämnda typerna (1—5) av sockennamn på -*kirkia* är emellertid den geografiska närheten inte avgörande. De båda grannsocknarna *Stenkyrka* och *Valla* (j Valla sokn 1320 DN 6 s. 105 or., i Vallakirkiu sokn, i Valla sokn 1354 i vid. 1495 SD 6 s. 507, 508, äv. DN 2 s. 267, 268) på Tjörn i Bohuslän har namn av olika karaktär; det förstnämnda betecknar en kyrka av sten.

Emellertid synes det inte finnas någon möjlighet att tolka Rø(k)skirkia i enlighet med de övriga påvisade grupperna (1—4) av -*kirkia*-sockennamn.⁵⁰ Detta talar enligt min mening mycket starkt för att i första hand bör prövas en tolkning, som är analog med den av sockennamnet *Heda*. Under sådana omständigheter bör just vid den plats, där kyrkan anlades,⁵¹ ha funnits något, som kunnat kallas för rök. Konkret innebär denna tolkning av

⁴⁷ I Norrköpings Tidningars julnr 1958; se vidare dens. i Historisk tidskrift 1959 s. 40 och särskilt i Fornv. 1960 s. 262.

⁴⁸ Runstenen i Rök (särtryck ur Från Sommabygd till Vätterstrand 7, 1963) s. 1.

⁴⁹ Det påfallande i den gamla formen har i förbigående observerats av Nordén (1943, ast.).

⁵⁰ Någon person Rök av den speciella karaktär, som här skulle komma ifråga, är inte känd. Rök är annars belagt som personbinamn, både på västnordiskt (*Reykr*; Lind, Norsk-isländska personbinamn sp. 293), danskt (DGP 2:2 sp. 916) och svenskt område (en handfull belägg i SPA).

⁵¹ Den äldsta kända kyrkan, som stod på samma plats som den nuvarande och som revs 1843, anses ha byggts vid 1100-talets mitt eller senare del (B. Cnattingius i Sveriges bebyggelse, Landsb., Ög. 1., 5 s. 454).

Rø(k)skirkia, att exv. alternativet Häjla backe definitivt bör strykas.

De slutsatser, som på detta sätt kan dras av namnets gamla form, har full motsvarighet i de bebyggelsehistoriska förhållandenas vittnesbörd. Prästgården Rök är visserligen en självständig bebyggelse alltifrån den äldsta lantmäterikartan i geometriska jordeboken 1640.⁵² Ägofiguren talar dock för att Rök utbrutits ur Häjla by, vilket framhållits av Wessén⁵³ och Nordén.⁵⁴ Liksom för prästgården Heda kan nu hänvisas till Helmfrids Östergötland »Västanstång». Han förklarar prästgården Rök som avgärdatorp till Häjla (s. 97, 108), av en annan typ än Heda: »der Hof mehr oder weniger vom Dorf abgetrennt», »seine Äcker blockförmig um den Hof» (s. 108). Den väsentliga skillnaden mellan de båda prästgårdarna är, att Rök avskilts från moderbyn betydligt tidigare, uppenbarligen före det medeltida solskiftet (se härtill Helmfrid s. 99, 101, 107 f.). Røks kyrka och prästgård har anlagts i utkanten av byn (s. 97, 103).⁵⁵ Avgörande för val av kyrkplats är utan tvivel här liksom i Heda kommunikationsförhållandena; Røks kyrka lades vid samma huvudväg som Heda kyrka.

Den sakliga motiveringen för namnet är således att söka i kyrkans närhet, både utifrån bebyggelsehistoriska skäl (såsom Wessén och Nordén gjort) och språkliga. Här finns som nämnts inte någon terrängformation, som kunde ge realunderlag för en tolkning av rök såsom benämning på förhöjning, höjd. I C. Fr. Nordenskjölds fornminnesbeskrivning från Lysings hd 1873⁵⁶ finns emellertid två notiser, som i detta sammanhang är av intresse. »Røks kyrka», skriver Nordenskjöld (s. 40), »lärer vara

⁵² LSA D 10: 41—42 (reproduktion hos Helmfrid aa s. 96).

⁵³ Runstenen vid Røks kyrka (1958) s. 11 f., Runstenen i Rök (1963) s. 1.

⁵⁴ I Fornv. 1960 s. 260 ff.

⁵⁵ Prästgården synes äldst ha varit belägen inte som nu och som i geometriska jordeboken 1640 omedelbart norr om kyrkan utan något längre norrut, på andra sidan om en bäck norr om nuvarande prästgården (se bild 1 och 3). En uppgift härom har jag funnit i kyrkoboken Rök C I: 2 (i Vadstena landsarkiv), där kyrkoherde L. Kinman 1795 sammanställt en »underrättelse» för sina efterträdare. Här omtalas *Gammaltomten*, »som så kallas, emedan Prästeg. där i forna tider varit bygd, tills den afbrunnit och flött til kyrkan, där den nu är» (s. 41).

⁵⁶ Östergötlands Minnesmärken 2, ms. i Antikvarisk-topografiska arkivet i Vitterhetsakademien (ATA).

bygd på ett forntida minnesmärke och sannolikt är att de vid kyrkans ombyggnad funna inmurade lerurnorna blifvit anträffade vid grundgrävningen.» Denna uppgift om ett »minnesmärke» (av vad slag?) är emellertid alldeles för obestämd för att man skulle kunna bygga något på den. Större intresse tilldrar sig den andra notisen (s. 45): »En bronsdolk hittades vid Röks kyrka uti ett stenkummel, då detta för odlings skull blef borttaget.» Nordenskjöld lokaliserar inte fyndet närmare.⁵⁷ Genom hans uppgift är emellertid en gravhög betygad från kyrkans närhet. Ingenting närmare är bekant om dess ursprungliga utseende eller dimensioner.⁵⁸

En förutsättning för att den av Nordenskjöld anförda högen skulle komma ifråga som motivering för ett namn *Rø(k)skirkia*

⁵⁷ A. Nordén har i sitt arbete Östergötlands bronsålder 1 (1925) s. 16 haft anledning att diskutera Nordenskjölds fynduppgift. Vissa skäl anser han tala för att den av denne nämnda dolken möjligen är identisk med en dolkklinga, som på 1870-talet (Nordén) hittades »under plöjning af en förut utjämnad grafhög mellan Glimmerstad [!] och Rök» (O. Montelius i Svenska fornminnesföreningens tidskrift 12, 1903—05, s. 291) och som tillfördes Östergötlands museum av Nordenskjöld (Nordén). Mot identifikationen talar väl snarast det faktum, att Nordenskjöld på ett annat ställe (s. 50) anför detta dolkynd: »Vid plöjning genom en annan lägre kulle [dvs. lägre än Gimmerstad kulle, se nedan] mellan Gimmerstad och Rök hittades en bronsdolk». Uteslutet är dock inte, att de båda dolkynd, som Nordenskjöld rapporterar, avser ett och samma fynd, som han kan ha fått upplysning om av olika meddelare. De något motsägande uppgifterna om högens beskaffenhet (å ena sidan »utjämnad grafhög», »kulle», å andra sidan »stenkummel») kan möjligen också tillskrivas sagesmännen. — Gimmerstad gränsar till prästgården (se bild 3). Gränsen går omedelbart norr om bäcken, som rinner förbi norr om prästgårdsbyggnaderna. Avståndet mellan kyrkan, som ligger omedelbart söder om prästgården, och bäcken är omkring 200 m. Av uppgifterna om den på 1870-talet hittade dolkklingan framgår inte, huruvida gravhögen legat på Gimmerstads eller Röks mark. Under alla omständigheter bör avståndet mellan högen och den plats där kyrkan byggdes ha varit avsevärt mindre än 400 m; ungefär så långt är det mellan kyrkan och den gamla bebyggelsen i Gimmerstad, i vars omedelbara närhet den av Nordenskjöld (aa s. 50) anförda Gimmerstad kulle bör ha legat. Om högen mellan Gimmerstad och Rök är identisk med det stenkummel, röse, som enligt Nordenskjöld funnits »vid Röks kyrka», kan den knappast ha legat längre bort än på sin höjd strax norr om bäcken.

⁵⁸ Jfr Nordén aa s. 17.

'kyrkan vid Högen (högen)' är — såsom namnets singulara form visar — att den vid namnets uppkomst varit den enda vid kyrkan eller fullständigt dominerat över andra eventuella högar intill. Har här funnits endast en hög, behöver den i och för sig inte ha varit så stor för att dra till sig uppmärksamheten på den flacka slätten vid Rök. Den omständigheten, att just i trakten vid Rök ytterligare gravhögar förekommit,⁵⁹ talar kanske snarast för att en namngivande hög vid kyrkplatsen genom storlek eller utseende bör ha fallit i ögonen, men nödvändigt är väl detta inte. Sannolikheten av en tolkning utifrån den »vid Röks kyrka» betygade högen är sakligt sett i stor utsträckning beroende av hur långt den låg från platsen för kyrkan (jfr ovan n. 57). Om den detaljen torde vi tyvärr knappast kunna vänta oss närmare besked.

Förslaget att tolka namnet *Rök* efter Rökstenen fordrar en närmare granskning från olika sidor.

Om Rök-inskriftens datering råder enighet. Den tidfästas »till 800-talet, snarast till förra hälften eller mitten av detta århundrade».⁶⁰ Runstenen, som enligt det här diskuterade förslaget får antas ha kallats **hraukn*, så småningom väl fattat som egennamn, är således ett par århundraden äldre än (kyrk)sockenbildningen. När en kyrka uppfördes på platsen, kan den lätt ha fått namn efter den i bygden säkerligen välkända »Rök»-stenen.

Frågan om runstens ursprungliga läge är av avgörande betydelse för den föreslagna namntydningen. Så långt vi kan följa den tillbaka, har den befunnit sig vid kyrkan. Då den älst omnämns (i början av 1600-talet), var den inmurad i en otvivelaktigt medeltida tiondebod på kyrkogården.⁶¹ Enligt statsgeologen B. Asklund härstammar det naturliga (inte brutna) stenblocket

⁵⁹ Nordenskjöld aa s. 40: »Vid Eveboda [strax väster om Rök, se bild 3] . . . hafva fordom åtskilliga kullar funnits; uti den ena af dem anträffade man en bronsdolk . . .»; s. 50: »Gimmerstad kulle . . . är nu betydligt afjennad och besädd . . .»; Montelius aa s. 289: »I en icke obetydlig grafhög vid Eveboda . . . har man funnit en dolkklinga af brons . . .» — Se härtill Nordén aa s. 16, 17.

⁶⁰ Wessén, Runstenen vid Röks kyrka (1958) s. 76. Ett undantag ifråga om dateringen utgör H. Schwarz i PPB(H) 78, 1956, s. 323 med n. 2: »um 760», dvs. nio generationer efter Teoderiks födelse (456); om det aktuella stället i ristningen se Wessén sist aa s. 41 f.

⁶¹ Wessén sist aa s. 9.

med största sannolikhet från Röks sn, närmare bestämt från ett mycket begränsat område, omkr. $\frac{1}{2}$ km², vid Eje (se ek Ög. 1. 8 E 2i; sydväst om Hästäng på G 44, se bild 1), ungefär 2 km sydost om Röks kyrka.⁶² Vid Ejebergs stenbrott har man i varje fall till helt nyligen kunnat få se stenblock av Rökstenens storlek och typ.⁶³ Var stenen ursprungligen rests, låter sig inte bindande bevisas. Det anses dock ha skett vid den plats, där sedan kyrkan anlades, eller i dess omedelbara närhet.⁶⁴

Det singulara namnet *Rök* förutsätter, att endast en runsten varit namngivande. Som förklaring till »hoppet» från »det andra» till »det tolfte» i inskriften har existensen av mer än en sådan diskuterats, senast av L. Jacobsen.⁶⁵ Hon räknar inte med endast ytterligare en sten utan tänker sig ett omfattande Rök-monument, bestående av förslagsvis ytterligare fyra stenar; ristningen skall ha börjat på (den bevarade) huvudstenen, fortsatt på de nu försvunna stenarna och sedan återvänt till huvudstenens baksida. Författarinnans hypotes — hon betonar, att hennes förslag är »en ren hypotese» (s. 38) — synes alltför djärv. Det måste anses ytterst osannolikt, att en av stenarna skulle ha bevarats praktiskt taget fullkomligt oskadd, medan de övriga skulle ha restlöst och spårlöst försvunnit.⁶⁶ Att en runinskrift kan sträcka sig över två stenar, är känt.⁶⁷ Någon parallell till den ytterst påfallande läs-

⁶² Wessén sist aa s. 12 f.

⁶³ E. Åström (Quivis), intervju med A. Nordén i Östgöta Correspondenten 9.8.1946 (klipp i ATA), A. Sköld i Östergötland. En läsebok om hembygden (1958) s. 55.

⁶⁴ Wessén sist aa s. 11 ff., Runstenen i Rök (1963) s. 1. — B. Cnattingius (i Fornv. 1930 s. 116 ff.) hävdar utifrån en rekonstruktion av traktens forntida vägförhållanden, att stenen bör ha stått vid den gamla vägen Svanshals—Alvastra, där den passerade den ovannämnda bäcken norr om prästgården (se bild 3). Cnattingius (s. 119) avvisar en tradition, att runstenen skulle ha stått i trekanten väster om korsningen av nuvarande E 4 och vägen förbi Röks kyrka (nordost om sockennamnet *Rök* på G 44, se bild 1). Någon större vikt torde man inte heller kunna tillmäta en tradition, upptecknad av Nordenskjöld i ovannämnda Östergötlands Minnesmärken 2 s. 41, att stenen skulle ha stått »circa ett bösshäll från kyrkan i vester . . . i ett åkergrärde å en der ännu befinllig kulle».

⁶⁵ I ANF 1961 s. 32 ff.

⁶⁶ Jacobsen (s. 37 n. 2) anför endast en notis från 1843 om en försvunnen runsten med obekant inskrift i kyrkan.

⁶⁷ T.ex. U 225—226, 343—344, 766—767.

ordning, som Jacobsen antar för det supponerade Rök-monumentet, har hon däremot inte att anföra. Därtill kommer, att hennes hypotes ingalunda är nödvändig för en tolkning efter Wesséns linjer, som hon ansluter sig till.

Utgångspunkt för Jacobsens hypotes bildar en passus i Wesséns monografi om Rökstenen.⁶⁸ Denne tänker sig här möjligheten, att stenens ristning eventuellt kompletterats av en trälavla, rest invid stenen. Det bör dock framhållas, att Wessén själv tillfogar, att ett sådant antagande ingalunda är nödvändigt för hans tolkning (detta tillägg är utelämnat i Jacobsens citat, s. 34). Nyligen har Wessén i sin ovannämnda uppsats⁶⁹ eftertryckligt avvisat tanken på något »komplement» till Rökstenen, vare sig av sten eller trä.

Wessén betraktar i sistnämnda uppsats (s. 2) namnets singulara form som oförenlig med tanken på flera än en runsten. Alldeles omöjligt vore det kanske inte att kombinera Jacobsens hypotes om ett monument med det singulara namnet. Den namngivande stenen finge då tänkas ha i hög grad dominerat över de övriga stenarna (jfr ovan s. 111); att huvudstenen varit större än de andra, antar författarinnan. För att undanröja svårigheten i att förena Jacobsens hypotes med den föreslagna tolkningen av sockennamnet tänker sig K. G. Ljunggren⁷⁰ den möjligheten, att de antagna andra stenarna mycket tidigt kan ha förstörts.

Att resta stenar givit anledning till namn för lokalteter av skilda slag, både bebyggelse- och naturnamn, är inte ovanligt. En gruskulle, tidigare tingsplats i Reftele sn, Västbo hd, Jönk. l., kallas *Brödrahalla*, ett namn som den enligt O. v. Friesen⁷¹ fått av två runstenar, som varit resta där. Ytterligare exempel anför v. Friesen i en uppsats om gårdnamnet *Gursten*,⁷² vilket han förklarar ursprungligen ha tillkommit en runsten. Som paralleller till att stenar, anbragta av människor, varit namngivare anføres (s. 16 f.) namn som no. *Milstenen*, *Markstein* 'gränssten', sv. *Milasten*, *Runsten* (Grödinge sn, Svartlösa hd, Sthms l.), *Runhällen*. Även det öländska by-, socken- och häradsnamnet *Run-*

⁶⁸ Runstenen vid Röks kyrka s. 70 ff.

⁶⁹ Runstenen i Rök s. 2, 4.

⁷⁰ I Sydsvenska Dagbladet Snällposten 6.11.1961.

⁷¹ I Fästskrift till H. F. Feilberg (1911) s. 606 ff.

⁷² I NoB 1914 s. 1 ff.

sten (de . . . Runasteen 1283— . . . SD 1 s. 732 avskr., in Ronasten 1299 SD 2 s. 281 or., de runæsten 1299 SD 2 s. 301 or.) antas av v. Friesen syfta på en runsten, liksom tidigare redan av J. H. Rhezelius 1634 (se I. Modér i Stranda 1940—41 s. 24) och P. Købke, Om Runerne i Norden (2. Udg., 1890) s. 59. Det sistnämnda namnet tolkas av Hj. Lindroth på annat sätt.⁷³ En gård i Grebo sn, Bankekinds hd, Ög. l., heter *Rösten* (*Rödsten*). Den har sitt namn av en fallossymboliserande sten, som är rest på en åker intill gården⁷⁴ och som nu kallas *Rödgubben* (SOA, K. E. Johansson 1934), *Röstensgubben* (ek Ög. l. 8 G 2 b) eller *Fruktbarhetsbelätet* (Cnattingius aa s. 35). Gården har tidigt fått namnet 'röda stenen'; det är belagt redan från 1300-talets mitt (in røtasten 1361 SD 8 s. 1 or., j Røthasten, j røpasten 1369 7/11 Bankekinds häradsting RAp or., SRP 1845). Om namn, som avser resta stenar, se även NG Indl. s. 79, I. Lundahl, SOÅ 1: 1 s. 76.

Såsom denna granskning visat, finns i Röks kyrkas närhet möjlighet till saklig motivering för namnet *Rø(k)skirkia* enligt de två alternativ som föreslagits. Vare sig högen eller Rökstenen är namngivande, är det tydligt, att kyrkan och därigenom socknen fått namn av ett framträdande drag i landskapsbilden på den plats, där man valde att bygga kyrkan. Prästgården har fått samma namn. Sockennamnet *Rø(k)skirkia* låter sig således tolkas efter samma linjer som *Hedheskirkia*. Det utgör därigenom en bekräftelse på den synpunkt på sockennamn, sammansatta med *-kirkia*, som undersökningen av *Hedheskirkia* ledde fram till.

Eftersom det just i närheten av kyrkan finns saklig motivering för namnet *Rø(k)skirkia* efter båda de diskuterade alternativen, kan av sockennamnets form, som bildar utgångspunkten för denna granskning, inget val mellan dessa träffas. Problemställningen har därigenom förändrats. Ett viktigt argument för uppfattningen av stenen som namngivare har varit svårigheten att finna någon annan saklig förklaring i kyrkans grannskap. Detta sakläge bildar en utgångspunkt för Wessén i hans senaste behandling av namnet *Rök*:⁷⁵ »I själva terrängen omkring Röks kyrka finns

⁷³ I NoB 1920 s. 43 ff. — Belägget med *-u-* från 1299 synes Lindroth ha förbisett.

⁷⁴ B. Cnattingius i Östergötlands och Linköpings stads museum. Meddelanden 1954—1955 s. 35 ff.

⁷⁵ Runstenen i Rök (1963) s. 1.

knappast något, som kan ha gett anledning till ett sådant namn.» Problemet har nu blivit ett annat: att utifrån språkliga kriterier välja mellan de två alternativen. Den mer sakligt inriktade problemställningen ersätts av en mer språkligt inriktad: vad betyder *rök* som appellativ och ortnamnelement? Detta problemkomplex har behandlats av Stähle (-inge s. 462 ff.), som dock av praktiska skäl varit nödsakad att inskränka sig till (som han säger) »några antydningar». Någon utförligare granskning av hithörande appellativ och ortnamn skall inte heller göras här. En sådan finge tas upp från andra utgångspunkter. Bl.a. torde för ortnamnens del en på självsyn (eller noggranna topografiska beskrivningar) grundad uppfattning av åtminstone de flesta lokaliteterna visa sig nödvändig. Endast några grunddrag skall här antydning, huvudsakligen i anslutning till Stähle.

Appellativet *rök* (och dess motsvarigheter) är välkänt i nordiska språk. Ur gängse ordböcker kan som belysande belegg anföras: fvn. *-hraukr* 'kegleformig Stabel eller Dyngge' (Fritzner), nisl. *hraukur* 'Stak, Stabel, Skrue; Kegle' (Blöndal), no. (no. dial.) *rauk* 'samling av (fire) kornbånd som er satt mot hverandre (på ende) på akeren (til tørk)', 'liten stabel av løv, torv ell. lign.', 'haug;⁷⁶ røis' (NRO 2:1 sp. 988, betydelseerna 'liten stabel . . .' och 'haug; røis' betecknade med »dial.»; se även *røk*, NRO 2:1 sp. 1274), ä. nyda. *røg* 'hob' ('kornet staar enten i røeg eller kierf», 1697; Kalkar), fsv. *røker* 'skyl, trafve, prov. røk' (Schlyter), sv. och sv. dial. *rök* om olika uppsättningar av säd (SAOB R 4345 f., Rietz sp. 527 a; se närmare E. Laid, Säden torkar. Sädesuppsättningar i Sverige 1850—1900, 1952, passim), vidare (riksspr., »numera föga br.») 'hög bestående av stycken av torv som lagts upp för att torka, stack, kur, kuv' (SAOB ast.), gotl. dial. *rauk* dels om uppsättning av säd, dels i betydelsen 'bergfast klippa på landet; låg jordfast håll, även liggande under jorden, som plojen fastnar uti; brant klippa vid sjön, hög, enslig klippa, stodklippa, ståndklippa, brant strandklippa; klint i sjön, vare sig den höjer sig över vattnet eller ej' (Gotl. ordb. under *rök* resp. *rauk*; se även SAOB R 416).⁷⁷ Det centrala betydelse-

⁷⁶ I betydelsen *haug* 2) '(skjødsløst) sammenkastet ell. sammendynget hop' (NRO 1:2 sp. 1730).

⁷⁷ I östgötsk dialekt är ordet endast känt om uppsättningar av säd. En genomgång av sedesmaterialiet i ULMA har inte gett belägg på någon annan betydelse.

innehållet är tydligen (så långt ordböckerna ger besked) något som sticker upp, något »toppig». Detta drag är dock inte helt genomgående; Ståhle (s. 464) fäster uppmärksamheten på de skiftande klipp- och stenbildningar, som gotl. *rauk* kan beteckna.

Bland övriga appellativa bildningar till stammen **hreuk-*, **hrauk-*, **hrük-*, **hräk-* möter vi benämningar på bl.a. förhöjningar i terrängen. Sv. *ruka* betyder '(liten) hög i form av en (naturlig) upphöjning i marken l. en anhopning av sammanförda l. uppkastade o.d. föremål' (SAOB R 2782), smål. dial. *rdcken* 'låg och sammanhängande ås' (Ståhle s. 463 m. hänv.), da. *røgle*, *royel* 'langstrakt, lav forhøjning; ryg af en ager' vid sidan av betydelsen '(sammenstillet) dyngel ell. hob (af tørv, kornneg olgn.); stak; stabel' (ODS 18 sp. 198), da. dial. *rygle* 'langstrakt, lav forhøjning, f.eks. resterne af et gammelt dige; den midterste og højeste del af ageren' (Feilberg), av ett fda. **rj̄kil*,⁷⁸ enligt Ejder⁷⁹ motsvarande fsv. *rykil* 'knöl, knuta (på levande kropp)'.
Som väntat förekommer dessa terrängbetecknande appellativ även i ortnamn (se Ståhle s. 462 f.). Även i västra Östergötland — där Rök, utgångspunkten för vår diskussion, ligger — synes hithörande terrängbetecknande ortnamnsbildningar föreligga. Byn *Rocklunda* i Ekebyborna sn, Bobergs hd (j rukulundom 1391 20/6 Motala RAP or., SRP 2561) förs av A. Kock⁸⁰ (alternativt) och av H. Ståhl⁸¹ till det ovannämnda ordet *rūka*. Byn ligger på en tydligt markerad höjd (såsom också framgår av G 55). En motsvarighet till da. *røgel*, fda. **rj̄kil*, eller ev. ett därtill avljudande ord med långt -*ȳ*- (jfr Ståhle s. 464 f., Ejder ast.) torde ingå i bynamnet *Ryckelsby* i Ekeby sn, Göstrings hd (in rycylsby 1345 SD 5 s. 487 or.,⁸² af rykilsby 1357 30/5 Hogstad RAP or., j røkilsby 1374 4/7 Hogstad RAP or., SRP 1082, jj rykisby 1377 e. 29/9 Hogstad RAP or., SRP 1292, ii Rycilzby 1386 19/6 Hogstad RAP or., SRP 2234,⁸³ uttal: *rykəsby* (SOA, E. Alm 1930). E. Hellquist⁸⁴ vill se ett personnamn som förled i *Ryckelsby*; han föreslår

⁷⁸ Se Kr. Hald, De danske Stednavne paa -um (1942) s. 130, DS 3 s. LI f., B. Ejder i MASO 8 (1952) s. 57 f.

⁷⁹ Ejder ast.; se vidare Söderwall suppl., SAOB R 3229 (under *rycklor*).

⁸⁰ I ANF 1894 s. 316 f.

⁸¹ I Västerås genom tiderna 1 (1956) s. 312.

⁸² SD läser *rytlysby*.

⁸³ SRP läser *Rytilzby*.

⁸⁴ De svenska ortnamnen på -by (1918) s. 61.

»Rikulf?». Den väl styrkta medeltida namnformen låter sig emellertid svårligen förenas med detta antagande. I denna del av Sverige har vi heller inte att i första hand vänta personnamn som förled i ett äkta -*by*-namn.⁸⁵ Enligt den gamla byns läge i geometriska jordeboken 1638—39⁸⁶ låg den på en tydligt markerad liten förhöjning vid Lillån, där höjdsiffran 126,0 står på G 44; kullen är delvis kringfluten av ån (se G 44). Ovanför (norr om) byn höjer sig en ansenlig höjd, en av de högsta punkterna i trakten (154 m, *Stenbacken* på ek Ög. l. 8 F 1 a, vid *by* i *Ryckelsby* på G 44). Sannolikt syftar det som förled antagna ordet, med (bevarad) diminutiv betydelse, på den lilla förhöjning där byn låg.⁸⁷

Av ortnamn bildade till *rauk*, *rök* visar åtminstone det no. gårdnamnet *Rauk* på något »toppig» i terrängen. Gården har namn efter en fjälltopp, *Høge-Rauk*, »en rund, kegleformig Fjeldkolos, akkurat lig en Høstak» (NG 5 s. 102). Den västgötska byn *Röks-torp*, vars namn I. Lundahl (SOSk 12, 1958, s. 29) med tvekan för till det här aktuella *rök*, ligger i närheten av »en sockertoppsformad skifferkulle». Det är i övrigt ovisst, i vad mån de av Ståhle (s. 463 f.) anförda *rök*-namnen (bl.a. *Rökinge*) avser bebyggelser vid höjder av mer eller mindre kägelformad typ. Så kan inte sägas vara fallet med det östgötska *Rökinge* i Vreta klosterns sn, som jag själv sett. Inte heller är en sådan betydelse tillämplig på *Rökinge* på Visingsö.⁸⁸ Såsom redan nämnts (ovan

⁸⁵ Se härom senast S. Fries, Öländskt och uppsvenskt (1962) s. 59 ff., G. Franzen i Scandinavian Studies 35, 1963, s. 163.

⁸⁶ LSA D 7: 24—25.

⁸⁷ Det östg. *Ryckelsby* är ett stöd för Ståhles förmodan (s. 465), att de uppsvenska ortnamnen *Rycklinge*, *Röcklinge* bildats till en -(i)l-avledning, »kanske en motsvarighet till det från danska och sydsvenska ortnamn väl styrkta *hrykil-». Det förefaller tilltalande att se ett härmed identiskt terrängbetecknande ord i de uppsvenska namnen och det östg. *Ryckelsby*.

⁸⁸ För *Rökinge* på Visingsö räknar Ståhle (s. 464) efter N. Ödeen tveksamt med möjligheten av en utflyttning från Röks sn i Östergötland. Kartan ger, såsom Ståhle påpekar, inte någon upplysning om kullar. Vid besök på platsen har jag dock kunnat konstatera sådana. Marken har visserligen även här den för Visingsö karakteristiska långslutningen ner mot Vättern (jfr G 35). Ovanför byns hamn nere vid sjön (se G 35, ek Jönk. l. 7 E 7 e) är emellertid marken småkuperad med några mjukrundade kullar. Här låg den gamla oskiftade byn (så enligt äldsta kartan i LSA: E/127 24¹, avmätning 1767).

s. 107), räknar Ståhle med att *rök* inte torde behöva begränsas till att gälla »toppiga» kullar. Denna uppfattning om ett mera opreciserat betydelseinnehåll, 'höjd', synes ha godtagits tämligen allmänt.⁸⁹ Med hänsyn till appellativets betydelser är det kanske dock tills vidare rådligast att iaktta en viss försiktighet beträffande en allmän betydelse 'höjd' hos *rök* i ortnamn.⁹⁰

Denna översikt av *rök* i appellativ- och ortnamnsfunktion ger inget definitivt besked om vad *rök* bör betyda i sockennamnet *Ro(k)skirkia*. En betydelse, som kunde passa på Rökstenen, låter sig utan vidare förenas med de appellativa beläggen på *rök* (*rauk*). Likheten med gottländska *raukar*, strandklippor, är påfallande. Wessén,⁹¹ som numera räknar med stenen som namngivande, tänker sig, att *rök* är det i Östergötland vanliga *rök* 'skyl' använt i överförd betydelse. Det förefaller dock inte nödvändigt att betrakta ett på stenen syftande *rök* som en mer eller mindre tillfällig metafor. Enklare är väl att anta, att ordet i Östergötland liksom på Gotland kunnat beteckna en viss stenformation, åtminstone ännu så sent som under 800-talet, när Rökstenen ristades. Om man vill göra det obevisade antagandet, att denna varit rest som bautasten, innan den ristades, kunde en benämning på stenen föras längre tillbaka i tiden. Man kunde rimligtvis vänta sig att finna ytterligare spår av ordet *rök* i den antagna betydelsen i östgötska ortnamn. Något sådant har jag emellertid inte kunnat anträffa; en genomgång av namn på *Rök*- i SOA:s samlingar från Östergötland har inte gett något positivt resultat. En närmare undersökning av de enskilda namnen har dock ännu inte gjorts.⁹²

⁸⁹ Se T. Bucht, SOVn 1 (1955) s. 50, B. Ejder (ovan s. 107 om *Rök*), G. Linde i NoB 1946 s. 103, 124, K. G. Ljunggren i Frosta härad. Bygden och sparbanken (1948) s. 28, dens. i Hallands historia 2 (1959) s. 1066, J. Sahlgren, SOH 1 (1948) s. 99.

⁹⁰ Kanske vore det värt att granska, i vad mån *rök* i ortnamn kunde syfta på resta (minnes)stenar.

⁹¹ Runstenen i Rök (1963) s. 1.

⁹² Enligt N. Lindqvist, Bjärka-Säby ortnamn (1926) s. 267 ingår ett mot gottl. *rauk* svarande ord med betydelsen '(pelarformigt) fristående stenblock' i det östgötska sjönamnet *Röken* (*Rökssjön*), Grebo sn, Bankekinds hd. »Trakten omkring sjön» — skriver han — »särskildt den östra stranden, är rik på liknande [dvs. *rauk*-liknande] klippformationer.» Denna tolkning torde knappast kunna upprätthållas. Den lilla sjön (några hundra meter väster om Nätvin, se G 45) ligger ganska lågt. Den är till tämligen stor del omgiven av sumpmark. Vid sjöns norra

Ehuru således *rök* som stenbeteckning inte är betygat från landskapet, torde det inte vara för djärvt att anta, att den från gottländskan kända betydelsen även funnits på fastlandet mitt emot. Märk att bl.a. Gotland och Östergötland har samma ord, *rök* (*rauk*), gemensamt om sädesuppsättning,⁹³ så redan i Östgötalagen och Gutalagen.⁹⁴

Beträffande gravhögen i Rök, om vars utseende vi saknar närmare kännedom, är situationen inte lika klar. En betydelse 'uppkastad hög, rös' el.d. av appellativet *rök* behöver kanske inte dras in i diskussionen, lika litet för *Rök* som för andra hithörande namn. En allmän betydelse 'höjd' får som nämnts inte något helt klart stöd i det genomgångna materialet, men den kan utifrån vår nuvarande kännedom om detta inte heller lämnas obeaktad, särskilt som besläktade ord visar en liknande betydelse.

Ett slutgiltigt val mellan de båda möjligheter till saklig förklaring av namnet *Ro(k)skirkia*, som här diskuterats, synes således f.n. inte vara möjligt. Om vi försöker föreställa oss den forntida topografin vid Rök, synes det mycket tilltalande att tolka *Rök* utifrån runstenen. Har denna, såsom får anses sannolikt, stått i närheten av den plats, där kyrkan byggdes, bör det väldiga resta stenblocket genom sin ovanlighet ha utgjort ett dominerande inslag i landskapsbilden på slätten vid Rök, sannolikt mer än en gravhög. Dessutom bör stenen ha dragit bygdebefolkningens och vägfarandes uppmärksamhet till sig genom sin inskrift. Dessa omständigheter tillsammans med det språkliga stöd, som appellativet *rök* ger, talar kanske snarast för att det är Rökstenen som gett namn åt kyrkan och socknen.

ände utbreder sig en mosse, *Röksmossen*, tidigare även kallad *Rökskärret* (Lindqvist aa s. 268). Endast vid ett litet parti av sydöstra delen av sjön sträcker sig ett berg, tämligen brant men utan några speciella särdrag, nästan ända fram till sjön. (Jfr G 45 och glk Aa 141.) Röken är enligt personer från trakten påfallande dimmig. Det brukar ligga litet dimma över sjön på morgnarna. Det stiger upp som rök från sjön, enligt vad mina meddelare framhöll, när jag i anslutning till dessa upplysningar förde talet på »ryka» och »rök». Sjönamnets etymologi torde därmed vara given: 'dimsjön'.

⁹³ Se ovan s. 115 och vidare Laid aa, särsk. karta 5.

⁹⁴ Se E. Wessén, Våra folkmål⁶ s. 57 n. 2.